DEÜİFD, XXXV/2012, ss. 197–221

İLM-İ SAKK ve DEBBAĞ-ZÂDE NU'MÂN EFENDİ (1224/1809)'NİN "TUHFETÜ'S-SUKÛK"Ü

Hadi SOFUOĞLU*

ÖZET

Bu makalenin amacı ilm-i sakk veya sakk-i şer'î hakkında bilgi vermek ve Debbağ-zâde Nu'mân Efendi'nin "Tuhfetü's-Sükûk adlı eserini tanıtmaktır. Sakk, mahkeme tutanağı örneği olarak tanımlanabilir. İlm-i Sakk veya Sakk-i Şer'i'ye gelince, bu fıkıh ilminin bir alt disiplinidir ki, mahkeme tutanaklarını ve kâdıların diğer kurumlarla yazışmalarını içeren şer'iye sicili defterlerinin tutulmasından takip edilecek imlâ ve üslup kâidelerini gösterir. Bu açıdan mahkeme görevlilerinin belge düzenleme konusunda en büyük yardımcısıdır. Diğer taraftan ilk defa Kâdı defterleriyle karşılaşan araştırmacılar için "Şer'iye sicillerini okumaya giriş" niteliğinde müstesna kaynaklardır. Osmanlılarda birçok sakk mecmuası kaleme alınmıştır. Bu mecmualar arasında ilk matbu sakk mecmuası olma özelliğini taşıyan Debbağ-zâde Nu'mân Efendi'nin "Tuhfetü's-Sükûk adlı eseridir.

Anahtar Kelimeler: Şer'iye Sicilleri, Debbâğ-zâde Nu'mân, Sakk, Sukûk, Tuhfetü's-Sükûk

ILM al-SAKK and DABBAGHZADAH NU'MAN EFENDİ's WORK "TUHFAT al-SUKUK"

ABSTRACT

The purpose of this article to provide information about the "'ilm al-sakk" and to introduce Debbag-zâde and his work, "Tuhfat al-sukûk". *Sakk* can be defined as legal formulas. "'Ilm al-sakk" or "Sakk-i shar'î" is a branch of fiqh (Islamic law) that focuses on the writing style to be used in recording court documents and judges' correspondence with other offices. The *sakk* books contain writing specimens that illustrate the formulation and writing style of legal documents, particularly judicial decrees and deeds. Thus, they help court cfficials to formulate documents according to regular forms and consistent principles. In addition, the *sakk* books are exceptionally useful aids to researchers who want to work on shari'a records. Many *Sakk* books were written in the Ottoman period. Debbag-zâde's "Tuhfat al-Sukûk" is the first printed Ottoman sakk book and aguably the most widely used one.

Keywords: Ilm al-Sakk, Sakk-i Shar'î, Sukûk, Debbag-zâde Nu'mân, Tuhfat al-Sukûk, Court Records.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD.

GİRİŞ

Kâdı defterleri veya şer'iye sicilleri, bir şehirde meydana gelen dava, alım-satım, belediye işleri; hükumet ve vakıflara ait bina, köprü, cami, suyolu inşaatı ve tamiri; ölüm, evlenme ve boşanma gibi her türlü olayın yanında vali, kâdı, müderris, imam vb. görevlilerin nasb ve azilleri; vakfiyeler, merkezden gönderilen emirler, kişilere verilen hüccet, berat gibi yazıların özetleri ya da sûretlerinin kaydedildiği resmî ve tarihî kaynaklardır. Bu defterler halkın duygu, düşünce, inanç ve davranışlarını, gündelik toplumsal hadiseleri olduğu gibi aksettiren, dolayısıyla geçmişin âdeta aynası durumunda bulunan birinci derecede önemli belgelerdir.

Bu defterler üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların, defterlerin karmaşık yapısına, diline ve üslûbuna alışmak için öncelikle daha okunaklı ve anlaşılır tarzda telif edilen"sakk" veya "sukûk" türü eserleri incelemeleri faydalı olacaktır. Biz bu makalemizde hem sakk geleneği hakkıda bilgi vermeye hem de bu tür eserlerin ilk matbu örneğini oluşturan Debbâğzâde Nu'mân Efendi'nin "Tuhfetü's-Sükûk" adlı eserini tanıtmaya çalışacağız.

İLM-İ SAKK - SAKK-İ ŞERÎ

Sakk kavramı Farsça, *çek* kelimesinin Arapçalaştırılmış (muarreb) hâlidir. Sözlükte sert bir şeyle vuruş,[1] berat, hüccet, temessük, tapu tezkiresi ve kısaca yazılı belge anlamlarına gelir.[2] Ayrıca istihkak senedi, ödeme emri, temliknâme, icâre ve borç senedi, ibrânâme, kefâletnâme, vekâletnâme, rehin ve emanet makbuzu, mükâtebe senedi, eda tezkiresi, itâknâme gibi kıymetli evrâka da *sakk* denmektedir.[3]

Sakk düzenleyenlere *sakkâk* veya *kâtibü's-sakk* adı verilir. Önceleri deri parçaları üzerine yazıldıklarından *rakk* veya *ruk'a* adıyla anılan sakkler, sonraları kağıt üzerine yazılmaya başlanmıştır. Bu kelimenin eş anlamlısı olarak vesîka, sahîfe, varaka, kitap, hat, risâle ve mektup gibi kelimelere de rastlanmaktadır.[4]

Terim olarak ise; şer'î mahkemelerin sicile kaydettiği veya yazılı olarak tarafların eline verdiği her çeşit belgenin düzenlenmesinde ve yazılmasında

---

1 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, SKK (صك) maddesi.

2 Asım Efendi, *Kâmus*, SKK (صك) maddesi.

3 Cengiz Kallek, "Sak", *DİA*, XXXV, 584.

4 Cengiz Kallek, a.g.m., s. 584.

takip edilen yazım usûlüne veya bu çeşit yazılı belgelere *sakk* veya s*akk-ı şer'î* denmektedir.[5]

Litaratürde şer'iye sicili defterlerinin tanzimiyle ilgili söz konusu imla ve üslup kâidelerini belirten, kâdının herhangi bir mesele hakkında vereceği hükmü bulmasına yardımcı olan, aynı mesele hakkında bütün kâdılarca aynı hükmün verilmesini sağlayan; ayrıca hakkında hüküm verilen bir meselenin nasıl yazıya geçirileceğini, hangi tertiple yazılacağını, hangi ibarelerin kullanılacağını düzenleyen eserlere "sakk", "sukûk", "sakk-i şer'î" gibi isimler verilmektedir. Bu ilmin adına da "ilm-i sakk" denir. Nitekim bu ilim "Sakk-i Şer'î" adı altında kâdı yetiştirmek üzere açılan ve dört yıllık eğitim veren "Medresetü'l-Kudât"ın[6] bütün sınıflarında okutulmuştur.[7]

TARİHÇE ve GELİŞİM

Müslüman toplumlarda, daha ilk dönemlerden itibaren, hukûkî anlaşmazlıkların kâdılar ve yöneticiler huzurunda çözüme kavuşturulması ve muhâkeme neticesinin belli dil ve üslup kâideleri çerçevesinde kayda geçirilmesi üzerinde ehemmiyetle durulmuştur. Bunun için fıkıh eserleri bünyesinde muhâkeme usûlüne dair "Edebü'l-kâdî" veya "Edebü'l-kazâ" başlığı altında husûsî bölümler tahsis edildiği gibi bu alanda kaleme alınmış müstakil eserlerden de bahsetmek mümkündür.[8] Ayrıca davaya ilişkin

---

5 Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu,* Bilmen Yay., İstanbul ty., VIII, 205; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* TTK yay., Ankara 1965, s. 116; Hilmi Ergüney, "Sak", *Türk Hukukunda Lügat ve Istılahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973, s. 393.

6 Sultan Abdülmecîd zamanında Şeyhulislam olan ***Meşreb-zâde*** *Hafîdi* ***Ârif Efendi*** (1275/1858) bu makama geçtiği sene (1854) "*Muallimhâne-i Nüvvâb*" ismiyle kâdı yetiştirmek üzere Süleymâniye'de bir medrese tesis etmiştir. 1885 yılında medresenin adı "*Mekteb-i Nüvvâb*" olarak değiştirilmiş ve nihayetinde 1909 senesinde "*Medresetü'l-kudât*" adını almıştır. Bkz. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1998, s. 268.

7 Bir, iki ve üçüncü sınıflarda birer saat, dördüncü sınıfta ikişer saattir. Bkz. *İlmiyye Sâlnâmesi,* s. 687; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.,* s. 269; Medresetü'l-kudât Nizamnâmesi'nin ikinci fasıl, on yedinci maddesinde dersin işlenişi şu şekilde açıklanmıştır: "*Sakk-i şer'î muallimi, usûl ve kavâid ve ıstılâhât-ı sakkı ta'rif ve tedris eylediği sınıfın "Dürer" dersini bi't-ta'kîb ta'lîm edecek ve onbeş günde bir def'a, bir mes'eleyi muhâkeme şeklinde, yâni talebeden müddeâ ve müdde'î ve müdde'î-aleyh ve kâtib ve kâdî ta'yîn ederek teşmil etdirip, usûl-i mer'iyyesi dâiresinde zabt-ı da'vâ suretinde kaleme aldıracaktır. Ve her sınıfa lâ-akal ayda bir def'a, bir mes'ele-i şer'iyye tasvîr ve usûl-i dâ'iresinde sened-i şer'iyyesini talebeye tahrîr etdirecek ve talebenin tanzim etdikleri müsveddât bi't-tashîh on gün zarfında i'âde edilecekdir.*" *İlmiyye Sâlnâmesi,* s. 685.

8 Bu alanda ilk eserin ***Ebû Yûsuf*** (183/798) tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,* I, 46; Fuat Sezgin, *GAS,* I/3, 54. Ayrıca ***İmam Muhammed*** (189/805), ***Hasan b. Ziyâd*** (204/819), ***Muhammed b. Semâ'a*** (233/848) ve ***Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf*** (261/875)'ın "*Edebü'l-kâdî*" adlı eserleri bu alanda telif edilmiş ilk eserlerdendir. Bkz. Salim Öğüt, "Edebü'l-kâdî", *DİA,* X, 408. ***Hassâf***'a ait

delillerin toplanması, tespit edilmesi, değerlendirilmesi ve kayıtlara geçirilmesi konusunda "Şurût", "Mahâdır" ve "Sicillât" bölümleri/kitapları da kaleme alınmıştır.[9] Böylece adlî vesîkaların tutulması, saklanması ve güvenirliği husunda ortak yöntemler geliştirme yoluna gidilmiş; nitekim bu konuda ciddi sayılabilecek ölçüde fıkıh müellefatı karşımıza çıkmaktadır.

Fıkıh kaynaklarında mahkeme kararlarının, biri sicil defterine diğeri de taraflara verilmek üzere iki nüsha halinde tanzim edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.[10] Ancak İslam tarihinde bu şekilde mahkeme kararlarını ilk defa kim tarafından kayda geçirildiği kesin olarak bilinmemekle beraber bu geleneği İslâm tarihinin ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Nitekim **Hz. Ömer**'in her yıl hac mevsiminde Mekke'de temyiz mahkemesi diyebileceğimiz bir müessese tesis ettiğini ve burada daha önce kâdıların baktığı ancak taraflarca itiraz edilen mahkeme kararlarını tekrar tetkik ve gözden geçirdiğini kaynaklar zikretmektedir.[11] Bu itirazların şifahen değil de yazılı belgeler üzerinden yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu da mahkeme kayıtlarının düzenli bir şekilde ve iki nüsha halinde tutulduğuna işaret eder.

Daha sonraları **Hz. Ali** (40/661) ve Basra kâdısı **Ebû Mûsâ el-Eş'arî** (42/663)'nin kimi dâvâ hükümlerini tescil ettiği bilinmektedir. Hicretin 40. yılında Emevî Halîfesi **Muâviye** (60/680) tarafından Mısır'a kâdı tayin edilen **Süleym bin Itr et-Tecîbî** (75/694), bir miras dâvâsını karara bağladıktan sonra vârislerin bu kararı görmezlikten gelerek meseleyi tekrar mahkeme önüne getirdiklerini fark edince mahkeme kararlarını iki şâhitle birlikte tescil etme gereğini görmüş ve konuyla ilgili ikinci dava talebini reddetmiştir.[12] Nitekim **Suyûtî** (911/1505); **Süleym b. Itr,** mahkeme kararlarını iki şahitle

---

olan eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2269'da ve Köprülü Kütüphanesi nr. 546/2'de yazma nüshaları mevcuttur.

9 Bu tür eserlere ***Yahya b. Eksem*** (243/857)'in "*Kitabü'ş-şurût*"u, ***Hilal b. Yahya*** (245/859)'nın "*Kitabu tefsîri'ş-şurût*"u, ***Ebû Ali el-Kerâbisî*** (245/859)'nin "*Kitabü'ş-şurût*"u, ***Ahmed b. Muhammed b. Kadim el-Becelî*** (247/861)'nin "*el-Kitâb fi'ş-şurût*"u, ***Hassâf***'ın "*Kitabu'ş-şurûtu'l-kebir*", "*Kitabu'ş-şurûtu's-sağîr*" ve "*Kitâbu'l-Mehâdır ve's-Sicillat*"ı, ***Bekkâr b. Kuteybe*** (270/883)'nin "*Kitâbu'ş-şurût*"u örnek sadedinde zikredilebilir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,* II, 1046, İbn Nedim, *Fihrist,* 304. Bu alanda önemli neşirlerden biri ***Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed es-Semerkandî***'nin "*Kitabü'ş-şurut ve ulûmi's-sukûk*" adlı eseridir. (thk. Ahmed Cabir Bedran, Merkezü'd-Dirasati'l-Fıkhiyye ve'l-İktisadiyye, Kahire 2006/1427.)

10 Bkz. Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Umm,* Bulak 1321, VI, 216; Gazâlî, Ebû Muhammed, *el-Vecîz fi fıkhi'ş-Şâfi'î,* Mısır 1318, II, 145; Zeyla'î, *Tebyînü'l-Hakâik,* Bulak 1315, IV, 177.

11 Bkz. el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye,* thk. Abdullah el-Hâlidî, Dâru'l-erkam yay., Beyrut ty, I, 207-208.

12 el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbu'l-vülât ve kitâbu'l-kudât***,** ed. Rhuvon Guest, Brill yay., Londra 1912, s. 309-310.

birlikte kayda geçirme geleneğini başlatan ilk kimsedir demektedir.[13] Bu bilgi aynı zamanda Osmanlı mahkemelerinde her bir belgenin sonunda yer alan "şühûdü'l-hâl" bölümü tanziminin tarihi kökleri hakkında ipucu vermektedir.

Muhtemelen ilk dönemlerde kâdıların baktığı her davanın neticesi bu şekilde kaydedilmiyor olabilir. Mahkemeye intikal eden bütün davaların ayrıntılı ve düzenli bir şekilde sicillere kaydedilmesi geleneğini, tespit edebildiğimiz kadarıyla, **Abdullah b. Şübrüme** (144/761) başlatmıştır. Müellif **Hassâf** (261/874)'ın belirttiğine göre hicri 120 tarihinde Kufe kâdısı olan **Abdullah b. Şübrüme** adlî vesikaları ilk defa kayda geçirmeye başlamış ve bu konuda bir gelenek oluşturmuştur.[14] Böylece bu sahada fıkıh ilminin bir alt disiplini kabul edilen *ilm-i şurût* veya *ilm-i mahâdır ve's-sicillât* denilen bir metot ortaya çıkmış; hem muhâkeme usûlü ve hem de mahkeme belgelerinin tanzimi bu esaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir.[15] Zamanla mahkemelerde zabıt kâtiplerine yardımcı olmak üzere içinde kalıp ifadelerin bulunduğu sükûk, şurût, mahâdır ve sicillât kitabları telif edildiğini görüyoruz.[16]

İslam Hukuk geleneğinin devamı sadedinde olan Osmanlı hukuk sistemi ve adlî teşkilatı bu müellefâttan oldukça etkilenmiş ve büyük ölçüde ona göre şekillenmiştir. Kâdılarda aranan şartlardan hükümlerin kayda geçirilmesine, yargı hukukundan infaz hukukuna kadar uygulamada bir birlik sağlanması hususunda titizlikle durulmuştur. Diyebiliriz ki, Osmanlı'da sadece yargı ve adalet kurumu değil aynı zamanda bütün resmî kurumlar belli imlâ ve üslup esaslarına göre kayıtlarını / defterlerini tutmuşlar ve aralarında yazışmışlardır. İşte kurumların her türlü tutanak ve yazışmalarında uymakla yükümlü olduğu bu kurallar[17] zaman zaman idare tarafından düzenlenmiş;

---

13 es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlü'd-dîn, *Hüsnü'l-muhâdara fî-târîhi Mısr ve'l-Kâhira,* thk. Muhammad Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabî yay., Mısır 1967, I, 295.

14 Bkz. Sadru'ş-Şehîd, Hüsâmü'd-dîn Ömer b. Abdi'l-azîz (536/1141), *Şerhu edebi'l-kâdî li'l-Hassâf,* thk. Muhyi Hilal es-Serhan, Matbaatü'l-irşâd, Bağdad 1977, IV, 72-73; Çalışmalarından çokça istifade ettiğimiz değerli araştırmacı Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuâları" (*Türkiye Araştırlamaları Literatür Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 5, ss. 379-416) adlı kıymetli makalesinde bu eserin müellifini sehven ***Sadru'ş-Şerî'a*** diye vermektedir (s.384). Doğrusu ***Sadru'ş-Şehîd*** olacaktır. Ayrıca bkz. Hâcib-zâde Mehmed b. Mustafâ İstânbûlî (1100/1689), *Bidâ'atü'l-hükkâm fî-ihkâmi'l-ahkâm***,** yy:yazma, 1092/1680, vr. 9b, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi (İnternet erişimi: yazmalar.gov.tr, Arşiv no: 05 Ba 1666, 11. çekim).

15 Bkz. Sadru'ş-Şehîd, **a.g.e.**, I, 20.

16 Bu sahada telif edilmiş eserlerden ve nolu dipnotlarda bahsetmiştik.

17 Bu esaslar doğrultusunda tutulmayan kayıtlar ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim, Hicrî 1090 tarihinde Balat Mahkemesinde şer'i şerîfe mugayir nikah akdi kıyılmış ve sak (senet) tahriri de kurallara uygun bir şekilde gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla söz konusu mahkemenin kapatılması hakkında ferman çıkmış ve mahkemelerde namuslu ve dindar

zaman zaman da şâirler, tecrübeli kâdılar ve devlet adamları tarafından, mesleğe yeni başlayan kâdıların, memurların ve zabıt kâtiplerinin işlerini kolaylaştırmak için "münşeât" türü eserler de kaleme alınmıştır.[18]

Şer'iye sicillerindeki her çeşit yazılı kayıtlar belli bir usûle göre düzenlenmekte ve kaydedilmektedir ki, bu usûle sakk-ı şer'î usûlü dendiğini yukarıda belirtmiştik. Osmanlılara gelinceye dek sakk mecmuâsı diyebileceğimiz eserlerin "*Kitâbu'ş-şurût*" gibi isimlerle adlandırıldığını söylememiz gerekir. "Şurût"tan "sakk"e doğru bir isim değişikliğini Osmanlı müelliflerinin gerçekleştirdiğini belirtmeliyiz.

Osmanlılarda on altıncı yüzyılın başlarına kadar sakk mecmuâlarının dili büyük ölçüde Arapça'dır. Nitekim **Ebussuud Efendi, Pîr Mehmed b. Mûsâ** ve **Derviş Mehmed** gibi on altıncı yüzyılın sakkâkları eserlerinde sadece Arapça belgelere yer vermişlerdir.[19] Bu tarihlerden sonra belgelerin dili Arapça'dan Türkçe'ye doğru değişmeye başlamıştır. Nihayet kısa bir süre içinde belgelerin dili bütünüyle Türkçe'ye dönmüştür diyebiliriz. Çünkü önceleri Arapça olarak tanzim edilen mahkeme tutanak ve belgeleri artık büyük ölçüde Türkçe düzenlenmektedir. Sakk mecmualarının dili ile şer'iye sicillerinin dili arasında bu açıdan bir paralellik görmek mümkündür.

Osmanlılar döneminde telif edilen sakk mecmuâları, büyük çoğunlukla, şer'iye sicillerinde yer alan belgelerin titizlikle seçilip bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Sakk mecmuâlarını şer'iye sicillerinden ayıran en önemli özellik

---

nâiblerin bulunması İstanbul Kâdılığına emrolunmuştur. Bkz. Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282, I, 358.

18 *Münşeât*; resmî mektup ve yazışma usullerini öğreten ve bunlara ait temsilî örnekleri ihtiva eden eserlerin genel adıdır. Ahmed-i Dâî'nin "***Teressül***"ü (Manisa İl Halk Kütüphanesi, Murâdiye, nr. 1856/3, vr. 113b-121b; ayrıca bkz. Halil İbrahim Haksever; "Ahmed-i Dâî'nin Teressülü", *Turkish Studies*, Vol. 6/1, Winter 2011, s. 1231-1239); Yahyâ b. Mehmed el-Kâtibî'nin *"Menâhicü'l-İnşâ"*sı (Şinâsi Tekin tarafından 1971 yılında Boston'da neşredilmiştir.); Sarı Abdullah Efendi'nin "***Düstûru'l-İnşâ***"sı (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3360) örnek sadedinde zikredilebilir. Bu tür eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uzun, "Münşeât", *DİA*, XXXII, 18.

19 Bkz. Süleyman Kaya, **a.g.m.,** s. 386; Bir fikir vermesi açısından Pîr Mehmed b. Mûsâ'ya ait *"Bidâ'atü'l-Kâdî li-İhtiyâcihî ileyhi fi'l-Müstakbeli ve'l-Mâzî"* adlı eserden Arapça düzenlenmiş bir muhala'a kaydını burada zikretmek istiyoruz. (Bkz. Pîr Mehmed b. Mûsâ, *a.g.e.*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. 2666, vr. 5b.)

صورةٌ مايُكتب في المخالعة بإقرار الزوج أقرّ فلان بن فلان من محلة فلان بانه قد خالع مع زوجته حاملة هذا الكتاب فلان بنت فلان وهي خالعت معه علي مهرها و نفقت عدتها و علي جميع دعاويها عليه مبلغ مقبوض وهو كذا درهماً قضياً مرايجاً مخالعة صحيحة شرعية فصارت هي مطلقة منه فلا تَحل له الاّ بعد عقدٍ جديدٍ حُرر هذا في تاريخ كذا.

budur. Sicillerdeki belgeler olayların mahkemeye intikal tarihine göre sıralanırken sakk mecmuâlarında, önceleri karışık olmakla birlikte, fıkıh kitaplarının bab tasnifine uygun bir şekilde düzenlendikleri göze çarpmaktadır. Bu uygunluk kâdı ve nâiblere herhangi bir konuda adlî belgenin nasıl düzenleneceği konusunda büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Böylece şer'iye sicili defterleri arasında büyük ölçüde imlâ ve üslup birliği ortaya çıkmıştır. Aşağıda değişik defterlerden derlediğimiz muhâla'a[20] ile ilgili sicil kayıtları bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Öncelikle Debbağ-zâde'nin "Tuhfetü's-Sükûk"undan bir muhâla'a örneğini burada ele alalım:

> *"Mahmiyye-i İstanbul'da Çerâğî Hamza Mahallesinde sâkine ve zeyl-i sahîfede mazbûtu'l-esâmî-i müvahhidîn ta'rifleriyle mu'arrefe Safiye Bint-i Mehmed nâm hâtûn Meclis-i Şer'-i Münîr-i Lâzimü't-Tevkîr'de işbu râfi'u'l-kitâb Sâlih Efendi İbn-i Ahmed nâm kimesne mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb mezbûr Sâlih Efendi zevc-i dâhilim olub beynimizde münâferet vukûuna binâen zimmetinde mütekarrer ve ma'kûdün aleyh olan yirmi kuruş mehr-i müeccel hakkım ile mezbûr Sâlih Efendi'nin firâşından hâsıl ve hâlâ batnımda mütebeyyin hamlim olmağla ve vaz'-i haml ile inkıtâ-i 'iddete değin nafaka-i 'iddetim üzerlerine ve meûnet-i süknâm dahî kendi üzerime olmak üzere zevcim mezbûr Sâlih Efendi ile muhâla'a-i sahîha-i şer'iyye ile hul' olduğumda ol dahî hul'-i mezbûru ber vech-i muharrer ba'de'l-kabûl hukûk-ı zevciyyete ve sâir hukûk-ı şer'iyyeye müte'allika âmme-i de'âvî ve mutâlabât ve kâffe-i eymân ve muhâsamâtdan her birimiz âharın zimmetini ibrâ-i âmm râfi'u'l-hısâm ile ibrâ ve iskât ve yine her birimiz âharın ibrâsını ber-minvâl-i muharrer kabûl idüb ba'de'l-yevm her birimizin âhar ile vechen mine'l-vücûh da'vâ ve nizâ'ı kalmamıştır dedikde ğıbbe't-tasdîk mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu"*[21]

---

[20] Herhangi bir nedenle evlilik hayatını sürdürmek istemeyen kadının kocasına ödediği bir bedel karşılığında evlililiğini sona erdirmesine muhâla'a denir. Muhâla'a usûlüyle boşanmalarda istek kadından gelmektedir. Kadın kocasına bir miktar mal vererek boşanmayı ister. Bu tür boşanma için en geçerli ve yaygın sebep geçimsizliktir (nüşûz). Geçimsizlik durumunda davayı kadın ya da kadının belirlediği bir vekili açmaktadır. Mahkeme kayıtlarına "hüsn-i zindegâne"nin olmaması şekliyle kaydedilen bu durumda davayı açan kadın mihrinden, boşandıktan sonra kendisine verilmesi gereken nafakadan ve "tüm zevciyete müteallik davalarından farig" olur. Yani boşanmak için hiçbir şey istemez, hatta kendi alacağı var ise onu da erkeğe bırakır. Muhâla'a yöntemi olarak adlandırılan bu yöntemde erkeğin de boşanmayı kabul etmesi gerekmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Fahrettin Atar, "Muhâlea", *DİA*, XXX, 399.

[21] Debbağ-zâde Nu'mân Efendi, *Tuhfetü's-Sukûk*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1843, s. 18.

Sicillerde öncelikle muhâla'a talebinde bulunan kadının adı ve adres bilgisi, varsa vekilinin adı ve adres bilgisi yer alır. Daha sonra kadın, kocası ile ilgili geçimsizliklerine dair ikrar ve takrir-i kelamda bulunur ve ayrılık sonucunda kendisinin ve çocuklarının bakımı ve nafakasını üstlendiğini; mehrini ve başka alacakları varsa onları kocasına bağışladığını söyler. Taraflar, muhâla'ayı kabul ettiklerini, evliliğe dair bundan sonra birbirlerini dava etmeyeceklerini, aralarında herhangi bir alacak verecek kalmadığını ve bu konuda bir niza' ve husumet içinde bulunmayacaklarını beyan eder. Nihayet günün tarihi ile sicil kaydı sona ermiş olur. Şer'iye sicili defterlerinde ayrıca tutanağın altında "şühûdü'l-hâl" diye bir bölüm yer alır. Bu ibaredeki "şin" harfinin çizgisi satır boyunca uzanır ve altında dava esnasında hazır bulunan kimselerin adları yazılmıştır.

Bu sakk kaydından sonra şer'iye sicillerinden derlediğimiz muhâla'a hüccetlerinden bir kaçını ele alalım:

> *"...Zevcim mezbûr ile hüsn-i zindegânımız olmamağla dört bin akçe mehrimden ve nafaka-i iddetimden fâriğa olmak üzere muhâla'a idüp biribirimizden zevciyyete müteallik dava ve nizâımız kalmamıştır..."*[22]
>
> *"...Zevcim mezbûr ile hüsn-i zindegânımız olmamağla ikibin akçe mihrimden ve nafaka-i 'iddetimden fâriğa olmak üzre muhâla'a idüb min ba'd biribirimiz ile zevciyyete müte'allik nizâ'ımız kalmamışdır..."*[23]
>
> *"...zevci Vahhâb Beşe ile hüsn-i zindegâneleri olmamağla zimmetinde olan on bin akçe mihr-i mueccelini ve nafaka-i iddetinden ve mukaddemâ karz virdügi üç bin akçeden ve sâir zevciyete müteallik dava ve nizâ'ından fâriğa olub ve dört bin akçe dahi zevci Vahhâb Beşeye bedel-i hul' virüb bunun üzerine muhâla'a idüb zevciyete müteallik da'vâmızdan ve birbirimizin hıdmetlerinden ibrâ ve iskât eyledik dedikde..."*[24]
>
> *...merkūm Abdülkādir zevc-i dâhilim olup lâkin beynimizde [hüsn-i] mu'âşeretimiz olmamağla zimmetinde mütekarrer ve ma'kūdün-aleyh olan yirmi guruş ile nafaka-i 'iddet-i mu'ayyene-i ma'lûmem ve me'ûnet-i süknâm dahi kendi üzerime olmak [üzre] zevcim mezbûr Abdülkādir ile muhâla'a-i sahîha-i şer'iye [ile] hul' olduğumda ol dahi hul'-i mezkûru ba'de'l-kabûl hukūk-ı zevciyete ve sâ'ire müte'allıka âmme-i da'vâdan her birimiz âharın zimmetini ibrâ ve iskāt eyleyüp ve tarafeynden her birimiz ber-vech-i muharrer âharın*

---

22 Manisa Şer'iye Sicilleri (*MŞS*), 61 nolu defter, vr. 103/3. (Şer'iye sicillerine yapılan atıflarda "Sicil defterinin adı, defter numarası - varak numarası / dava numarası" şeklinde bir yöntem kullanılacaktır.)

23 *MŞS*, 61-18/5.

24 *MŞS*, 53-4/1.

ibrâsını kabûl eyledik dedikde gıbbe't-tasdîkı'ş-şer'î mâ-vaka'a bi'ttaleb ketb olundu...[25]

"Mahrûse-i Kütahya mahallâtından Cemaleddin mahallesi sükkânından Semâ bint-i Receb nâm hâtun meclis-i şer'-i hatîr-ı lâzımü't-tevkîrde zevc-i muhâli'i işbu râfi'u'l-kitâb Hasan ibn-i Beytî mahzarında ikrâr-ı tâmm ve takrîr-i kelâm idüp zevcem mezbûr ile beynimizde hüsn-i zindegânemiz olmamağla zimmetinde müstakarr ve ma'kûdün aleyh olan dört bin akçe mihr-i müeccelemden ve nafaka-i iddet-i ma'lûmumdan geçüp ve me'ûnet-i süknâm kendi üzerime olmak üzre zevcem mezbûr mihr mukâbelesinde bana otuz yük odun ve bir simin bıçak ve bir köhne serhaddî ve bir köhne çakşır ve bir köhne kilim ve iki nakid guruş virüp ben dahi badel-kabz beynimizde bu vech üzre muhâla'a-i şeriyye ile muhâla'a vâki olmağın zevcem mezbûrı ber minval-i muharrer hul' itdim didükde mezbûr Hasan dahî hâl'-i mezbûrı kabul idüp hukûk-ı zevciyete müteallika âmme-i da'vâdan ahadühümâ âharın zimmetini berî eyledik didüklerinde sıhhat-i hul'a ve tefrik-i beynehümâya tenbîh olunup mâ-vaka'a bil-ibtigâ ketb olundı..."[26]

Bu örnekler gösteriyor ki, şer'iye sicillerinde belli bir konuda düzenlenen belgelerde kullanılan ibareler ve üzerinde durulan meseleler büyük çoğunlukla benzerlik taşımaktadır. Şüphesiz bu benzerliklerin farkında olmak tek nüsha halinde elimizde bulunan ve Türk-İslam hukuk tarihinin yegane uygulamalı örneklerini ihtiva eden şer'iye sicili defterlerinden faydalanmayı büyük ölçüde kolaylaştıracaktır. Şimdi ilm-i sakkin en meşhur ve muteber kaynaklarından kabul edebileceğimiz Debbağ-zâde ve eseri "Tuhfetü's-Sükûk"ten bahsedelim.

DEBBÂĞ-ZÂDE NU'MÂN EFENDİ'NİN HAYATI

Kaynaklarda hayatı hakkında tafsilatlı bilgi bulunmamakla birlikte yürüttüğü resmî vazifeler ile eserleri kısaca zikredilmektedir. Müellifimizin "Tuhfetü's-sükûk" adlı eserinin baş tarafında Debbâğ-zâde'nin nesebi hakkında şöyle denmektedir:

"Sâhibü't-târîh *Şeyhülislam Hoca Sa'dü'd-dîn Efendi'nin oğlu Hasan Cân'ın oğlu Cemâlü'd-dîn et-Tebrîzî merhûmun oğlu Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Ebû Sa'îd Efendi'nin Kerîmesi (kızı) ve 'İzzetî Efendi'nin halîlesi (eşi) Rukıyye Hanım'ın duhteri (kızı) ve Şeyhulislâm Debbâğ-zâde Mehmed Efendi'nin halîlesi (eşi) Sâfiye Hanımdan mütevellid Yahyâ Efendi'nin kızı ve Bükâî-zâde Abdullah Efendi'nin hemserî (refîkası)*

25 Balıkesir Şer'iye Sicilleri (*BŞS*), 753-11/2.

26 Kütahya Şer'iye Sicilleri (*KŞS*), 1-88/1.

olan Râbi'a Hanımdan mütevellid olub Medîne-i Münevvere kâdısı iken vefât eden Bükâî-zâde Ahmed Efendi'nin oğludur."[27]

Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi 1203/1788 yılında Bağdat Mollalığına, daha sonra 1206/1791 senesinde Filibe Mevleviyetine yükselmiştir. 1795/1210'da Filibe kâdılığına getirilen Debbağ-zâde 1214/1799'da Mahrec pâyesi[28] ile şereflenmiştir. Mısır'ın yeniden fethedilmesiyle Mısır Mollalığına yükselen Debbağ-zâde buradan kânûnî görev süresinin (müddet-i örfiyyesinin) dolmasına iki ay kala İstanbul'a dönmüştür.[29] Nihayetinde 1224/1809 yılında Üsküdar kâdısı iken azledilmiş ve aynı yıl vefat etmiştir.[30]

ESERLERİ

Müellifimizin, incelediğimiz eserinden başka *Fetevâ-yı Nu'mâniye* adlı bir fetva mecmuası daha vardır. Eserin dili Türkçe'dir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde 1685 numarada yazma bir nüshası mevcuttur. Eserin müstensihi Mahmud b. Mehmed'dir. Ta'lik yazı ile kaleme alınan eser yaklaşık 230 varaktan müteşekkil ve her sayfası 13 satırdan ibarettir. Şemseli, zencirekli, yıpranmış ve biraz da dağılmış koyu kahverengi meşin cildi vardır. Bab başları ile el-mesele el-cevâb kelimelerinde kırmızı mürekkep (sürh) kullanılmıştır. Serlevhası tezhiplidir. Tertibi, fıkıh kitaplarının geleneksel bâb sırasına göredir.

---

27 Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi, *Tuhfetü's-Sükûk*, s. 1.

28 Osmanlıda ilmiye teşkilatında ulemâ rütbelerinden birinin adıdır. "Mahrec Mevleviyeti" de denir. Bundan sonraki ilmiye makamı "Bilad-ı Hamse Mevleviyeti"dir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara 1988, s. 102; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1993, II, 385.

29 Debbağ-zâde, *a.g.e.,* s. 1.

30 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî,* Yay.Haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, IV, 1263; İsmâil Paşa, el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn,* Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1955, II, 496.

Bursalı Mehmed Tâhir, Şeyhulislam ***Debbâğ-zâde Mehmed Efendi*** ile ***Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi***'yi karıştırmış olmalı ki, Nu'mân Efendi'nin vefât tarihini 1114/1702 olarak vermektedir. (Bkz., Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul 1333, I, 357) Halbûki, Tuhfetü's-sukûk'ta da belirtildiği üzere, ***Şeyhulislam Debbağzâde Mehmed Efendi*** (1114/1702), ***Nu'mân Efendi***'nin dedesidir. (Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1965, s. 116) Muhtemelen aynı kaynaktan istifade eden Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya" adlı değerli makalesinde ***Debbağ-zâde Nu'mân Efendi***'nin vefatı için sehven 1214 tarihini vermektedir. Bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* İstanbul 2003, Cilt 1, Sayı: 1, s. 318. (ss. 305-344).

TUHFETÜ'S-SÜKÛK veya CÂMİ'U'S-SAKK

Tuhfetü's-Sükûk, ilk matbu sakk mecmuasıdır. 1248 yılında Matbaa-i Âmire'de daha sonra 1259'da aynı dizgi ile Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âliye'de basılmıştır. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshalarını[31] da tespit ettiğimiz eserin matbû nüshaları yaklaşık 417 sayfadan ibarettir. Baş tarafında mufassal fihristi mevcuttur. Debbâğ-zâde eserin hâmişinde, ele aldığı konuyla ilgili çeşitli nakiller yapmıştır. Bu nakillerde kullandığı kaynakları da 32. sayfada topluca zikretmiştir. Yeri geldiğinde atıfta bulunduğu bu eserlerden bahsedilecektir.

Müellifimiz eserini çeşitli sakk mecmualarından, kâdılık yaptığı dönemde verdiği hükümlerden ve çeşitli sicil defterlerinden derlediğini ifade etmektedir. Eserini son kısmında konuyla ilgili şöyle der:

> *"Bu kitâb-ı müşkîn-i nikâb kütüb-i mu'teberât-ı sakkiyyeden Hâcibzâde, Hıdırzâde, Mûsâzâde ve Şânîzâde sakklerinden ve sükûk-i sâ'ireden intihâb ve vekâyi' kâtibi Şeyhzâde Efendi ve Balat Mahkemesi baş kâtibi Hüseyin Feyzi Efendi ve kassâm kâtiplerinden Ferâizî Hüseyin Efendi ve ba'zı ehibbâ-i kirâm mecmu'alarından istıshâb olunan suver-i vekâyi-'i şer'iyyeden mâ-'adâ evkâf-ı niyâbet ve mevleviyet-i fakîrânemizde inşâ olunan ba'zı tesvîdât ve esnâ-i mürâfa'ada tahsîn olunmağla sureti ahz olunan ba'zı senedât ve sicillât-ı mu'teberâtdan ba'de'l-mutâla'a tahrîrine zafer-yâb olduğumuz...."*

Eserin tab'ı ile ilgili içindekiler bölümünün son kısmında şöyle bir ibare vardır ki ebced hesabıyla basım tarihini vermektedir:

"Târihu hitâmi't-tab' li-Es'adi'l-fakîr"

Tab' u temsîl kıldı 'abd-i fakîr
Lutf-i şehle bu nüshayı evvel

Dendi tarihi Es'adâ matbû'
Sakk-i Debbağ-zâde oldı güzel 1248

Eser başlıca beş bâbtan / bölümden oluşmaktadır. Başlıkların dili Arapça'dır.

---

31 Ankara Milli Ktp, nr. 4143, 196 vr.; Ankara Milli Ktp, nr. 3484, 192 vr.; Ankara Milli Ktp., nr. 3485, 24 vr., Ankara Milli Ktp., nr. 4437, 133 vr., Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1763, 374 vr. Süleymaniye ktp., Yazma Bağışlar 3344; yy: yazma, 1214, 169 vr..

Birinci bölüm: Hüccet çeşitleri ve Vakfiyeler (el-bâbü'l-evvel fi-envâ'i'l-huceci ve'l-vakfiyyât). [32]

Bu bölüm çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasıl başlıklarının dili Arapça'dır. Fasılların altında her bir belgenin başlığı yer almaktadır. Belge başlıkları Türkçe yazılmıştır. Mesela "Velîsi olmayan sağîreyi kâdının velâyet-i akdi" başlığı gibi ki, velisi bulunmayan küçük çocuklar için kâdıların akit velayeti ile ilgili belge tanzimi örneği yer almaktadır. Bu şekilde her bir sakk kaydının, belgenin özeti şeklinde bir başlığı mevcuttur. Bu durum istenilen sakk kaydının bulunmasında büyük kolaylık sağlamaktadır.

Birinci bölümün alt (fasıl) başlıkları şunlardan oluşmaktadır:

1) Nikah hüccetleri (Faslun fî-huceci'n-nikâh),
2) Talak hüccetleri (Faslun fî-huceci't-talâk),
3) Muhala'a hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-muhâla'a),
4) Nikahın feshi hüccetleri (Faslun fî-huceci feshi'n-nikâh),
5) Mehir hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-mehr),
6) Nafaka hüccetleri (Faslun fî-huceci'n-nafakât),
7) Hidâne hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-hidane),
8) Kâdının vasiliği hüccetleri ((Faslun fî-huceci vasıyyi'l-kâdî),
9) Vasiy-yi muhtar (vasi nasbı) hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-vasiyyi'l-muhtâr),
10) Verâsetin ispatı hüccetleri (Faslun fî-huceci isbâti'l-verâse),
11) Itak (köle azadı) hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-'ıtâk),
12) Tedbîr hüccetleri (Faslun fî-huceci't-tedbîr),
13) Mükâtebe hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-kitâbe),
14) Hürriyetin ispatı hüccetleri (Faslun fî-huceci isbâti'l-hurriyye),
15) İzn-i Şer'î hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-izni'ş-şer'î),
16) Büyû' hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-büyû'),
17) Bey'u'l-vefâ hüccetleri (Faslun fî-huceci bey'i'l-vefâ)
18) İstiğlâl yöntemiyle satış hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-bey'i bi-tarîkı'l-istiğlâl)
19) Görme muhayyerliği ve ayıp hüccetleri (Faslun fî-hıyâri'r-ru'yeti ve'l-aybi)

---

[32] **Hüccet**: sözlük anlamı olarak delil ve bir fiilin sabit olduğuna vesile olan şey demektir. (Delil, senet, vesika vb) Osmanlı hukuk terminolojisinde ise hüccetin iki manası vardır. *Birincisi*: Şahitlik, ikrar, yemin veya yeminden nükul gibi bir davayı ispat eden hukukî delillere denir. *İkincisi*: Şer'iyye sicillerindeki manasıdır. Kadının hükmünü (kararını) ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini hâvi bulunan ve üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, I, 21.

20) Şuf'a hüccetleri (Faslun fî-huceci'ş-şuf'a)
21) Hibe hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-hibe)
22) Vedî'a hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-vedî'a)
23) Rehin hüccetleri (Faslun fî-huceci'r-rehn)
24) İstihkâk hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-istihkâk)
25) Borç ikrarı ve bununla ilgili hüccetler (Faslun fî-huceci ikrâri'd-deyni ve-mâ yete'allaku bihî)
26) Şahitlik hüccetleri (Faslun fî-huceci'ş-şahâde)
27) Kefâlet hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-kefâle)
28) Şirket (Ortaklık) hüccetleri (Faslun fî-huceci'ş-şerike)
29) Mudârabe hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-mudârabe)
30) İcâre hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-icârat)
31) Vekâlet hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-vekâle)
32) Kısas hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-kısâs)
33) Diyet hüccetleri (Faslun fî-huceci'd-diyât)
34) Sulh hüccetleri (Faslun fî-huceci's-sulh)
35) İbrâ hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-ibrâ)
36) Çeşitli hüccetler (Faslun fî-huceci'l-müteferrika) Bu bölüm müzâraa, müsâkât gibi çeşitli ortaklıklarla ilgili hüccetleri, alım-satım hüccetleri, iflasın tescili, rüşdün ispatı, rızâî taksim hüccetleri gibi değişik hüccet çeşitlerini ihtiva etmektedir.
37) Vakfiye hüccetleri ve bunlarla ilgili konular (Faslun fî-huceci'l-vakfiyyât ve-mâ yete'allaku bihâ)

İkinci bölüm: İ'lâm çeşitleri (el-bâbü's-sânî fî-envâ'i'l-i'lâmât).[33]

Bu bölüm de bir önceki bölüm gibi çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasıl başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. İkinci bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

1) Borç ikrârı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti ikrâri'd-deyn)
2) Borç ispatı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti isbâti'd-deyn)
3) Yemin ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti't-tahlîf)
4) Erteleme (te'cîl) ilamları (Faslun fî-i'lâmâti't-te'cîl)
5) Kefâlet ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-kefâle)

[33] **İ'lâm:** Sözlükte bildirmek manasına gelir. Terim olarak; şer'i bir hükmü ve altında kararı veren kadının imza ve hükmünü taşıyan belgeye i'lâm denir. Her i'lâm belgesi davacının iddiasını, dayandığı delilleri, davalının cevabını ve itirazı varsa itirazının sebeplerini, son kısımda da verilen kararı ve kararın gerekçelerini içerir. İ'lam belgelerini diğer şer'iyye kayıtlarından ayıran en önemli özellik hakimin verdiği kararı ihtiva etmesidir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.,* I, 29.

6) Havâle ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-havâle)
7) İstihkâk ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-istihkâk)
8) Muhayyerlik ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-hıyârât)
9) Hürriyetin ispatı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti isbâti'l-hurriye)
10) Tazmin ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti't-tazmîn)
11) İcâre ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-icâre)
12) Vakıf ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-evkâf)
13) Karı-koca meseleleri ile ilgili ilâmlar (Faslun fî-i'lâmâti'z-zevceyn)
14) Ta'zîr ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti't-ta'zîr)
15) Kazf, içki ve zina hadleriyle ilgili ilâmlar (Faslun fî-haddi'l-kazf ve'ş-şürbi ve'z-zinâ)
16) Sû-i hâl ilâmları (Faslun fî-i'lâmât-i sû-i hâl)
17) Bina (gayrimenkul) keşfi ilâmları (Faslun fî-i'lâmât-i keşfi'l-ebniyyeti)
18) Menkûl keşfi ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti keşfi'l-menkûl)
19) Diyet ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'd-diyât ve-mâ yete'allaku bihâ)
20) Kısas ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-kısâs ve-mâ yete'allaku bihâ)
21) Müslüman olanlar ve dinden dönenlerle ilgili ilamlar (Faslun fî-i'lâmâti'l-islâm ve'l-irtidâd)
22) Karşılıklı sulh ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti'l-musâlaha)
23) Ramazan ayının başlangıcı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâti isbâti ğurrati Ramazân)
24) Çeşitli ilâmlar (Faslun fî-i'lâmâti'l-müteferrika)

Üçüncü bölüm: Ma'rûzât çeşitleri (el-bâbü's-sâlis fî-envâ'i'l-ma'rûzât).[34]

Bu bölüm de önceki bölümler gibi çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasıl başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. Üçüncü bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

---

[34] Ma'rûz kelime anlamı itibariyle arz edilen şey demektir. Terim olarak ise biri asıl diğeri tâli olmak üzere iki manası mevcuttur. *Tâli manası:* İ'lamların birçoğu icra makamlarına hitaben yazılarak onlara arz edildiğinden i'lamlara da ma'rûz adı verilebilmektedir. Çoğu i'lam "Ma'rûz-ı Dâi-i Devlet-i Aliyyeleridir ki" diye başlar. Ma'rûzun farklı bir belge olarak asıl manası şudur: Kadı tarafından kaleme alındığı halde kadının kararını ihtiva etmeyen ve hüccet gibi hukukî bir durumun tespiti açısından yazılı delil olarak kabul edilemeyen ve sadece kadının icra makamlarına idari veya adlî bir durumu arz ettiği yazılı kayıtlara veya halkın icra makamlarına yahut kadıya hitaben yazdığı şikayet dilekçelerine denir. Kısaca astın üste yazdığı bir isteği veya bir durumu hâvi yazılı belge ve kayıtlardır. Buna ma'rûz dendiği gibi arîza veya arz da denir ve genellikle çoğulu olan ma'rûzat kullanılır. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.,* I, 37.

1) İyi hâle dair ma'rûzât (Faslun fî-ma'rûzât-i husn-i hâl)

2) Kötü hâle dair ma'rûzât (Faslun fî-ma'rûzât-i sû-i hâl)

3) Mahlûl cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-mahlûle)[35]

4) Mefrûğ cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-mefrûğa)

5) Merfû' cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-merfû'a)

6) Emirlerin ulaşmasıyla ilgili ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzât-i ihbâr-i vusûli'l-evâmir)

7) Ulemânın mülâzemetle ilgili arzları (Faslun fi-ma'rûzâti'l-'ulemâ-i li-ecli'l-mülâzimîn)

8) Çeşitli ma'rûzâtlar (Faslun fi-ma'rûzâti'l-müteferrika).

Dördüncü bölüm: Muraselât çeşitleri (el-Bâbü'r-râbi' fî-envâ'i'l-murâselât).[36]

Bu bölüm de önceki bölümlerde uygulanan metot ile başlıklandırılmıştır. Fasıl başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. Dördüncü bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

1) İhdar (davet, çağrı) murâselâtları (Faslun fi-murâselâti'l-ihdâr)

2) Emir ve temmessüklerin gereğine dair murâselâtlar (Faslu'l-murâselât 'alâ mûcibi'l-evâmir ve't-temessükât)

3) İnâbe murâselâtları (Faslun fî-murâselâti'l-inâbe)

4) Çeşitli murâseleler (Faslun fî-murâselâti'l-müteferrikati)

Beşinci bölüm: Çeşitli imza ve dîbâceler (el-Bâbü'l-hâmis' fî-envâ'i'l-imzâ ve'd-dîbâcât).

Bu bölümde kâdıların çeşitli belgeler için kullandıkları imzalar ile dîbâce örnekleri yer almaktadır. Şu konuları muhtevîdir:

1) Hüccet imzaları (Faslun fî-imzâi'l-huceci ve mâ-yete'allaku bihi)

2) Vakfiye imzaları (Faslun fî-imzâi'l-vakfiyyât ve mâ-yete'allaku bihi)

3) Sicil dîbâceleri (Faslun fi-dîbâcâti's-sicillât)

4) Defter dîbâceleri (Faslun fî-dîbâcâti'd-defâtir)

---

35 Cihet; imamet, hitabet gibi vazife, hizmet demektir. Cihet sahibinin yani imam ve hatip ve emsalinin ölümüyle mahlûl yani boş kalır. (bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.,* II, 384) Böyle görevlere yeniden atama yapılır ki bu ma'rûzâtlar bu tür atama yazılarıyla ilgilidir.

36 Mürâselât; şer'iye sicillerinde yer alan ve kâdılık makamının devletin diğer makamlarıyla yaptığı yazışmalara dair belgelerdir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.,* I, 38.

5) Mahdar dîbâceleri (Faslun fi-dîbâcâti'l-mahâdır)
6) Sonuç (Hâtimetü'l-kitâb)

KAYNAKLARI

Debbağ-zâde eserinin hâmişinde konuyla ilgili çeşitli kaynaklardan nakillere yer vermiştir. Matbu nüshalarda Debbağ-zâde'nin kullandığı kaynaklar meşhur adlarıyla, müellifleri belirtilmeksizin, *içindekiler* bölümünden sonra zikredilmiştir. Bu kaynaklar özellikle Hanefî müelliflerce kaleme alınan muteber ve meşhur kaynaklardır. Eserlerin ismi zikredildikten sonra sayfa altına şöyle bir not düşülmüştür. "*Zikr olunan nükûl kable't-tab' me'haz-i mezkûreye mürâca'at olunarak cümlesi mahallerinde bulunmuş ve bu vecihle dahi tashih olunmuştur.*" Bu da eser tab edilmeden önce hassas bir şekilde incelendiğini ve özellikle atıfların hatasız olmasına dikkat edildiğini göstermektedir. Şimdi Debbağ-zâde'nin kullandığı eserleri müellifleriyle birlikte ele alalım:[37]

"*İşbu Sakk-i mu'teberede olan suver-i senedât-ı şer'iyyenin hâmişlerinde muharrer nükûlün me'hazleridir.*"

1) *Mülteka'l-ebhur*: Osmanlı döneminde yetişmiş meşhur fakih İbrahim b. Muhammed el-Halebî (956/1549)'nin eseridir.

2) Dürer-i gurer: Dürerü'l-Hükkâm fi-Şerhi Gureri'l-Ahkâm adlı eserdir. Muhammed b. Ferâmuz b. Ali Molla Hüsrev (885/1480)'in Gurerü'l-Ahkâm adlı kendi eserine yazdığı şerhdir. Osmanlı hukukçusu olan Molla Hüsrev, önce Hanefî fıkıh kitaplarını esas alarak kısaca *Gurer* diye meşhur olan *Gurerü'l-Ahkâm*'ı hazırlamış, daha sonra müellif bu kitabını bizzat şerh ederek *Dürerü'l-Hükkâm fî-Şerhi Gureri'l-Ahkâm* adlı eserini meydana getirmiştir.[38]

3) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*: Hanefî fakih Zeynüddin (Zeynelbâbidîn) b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym el-Mısrî'nin (970/1563) eseridir.

4) *Edebü'l-evsıyâ*: Zenbilli Ali Efendi, Alaeddin Ali b. Ahmed b. Muhammed Cemali (931/1525)'nin eseridir.

5) *Vikâye*: Mahmud b. Ahmed (673/1274)'in telif ettiği eserdir. Eserin baş tarafında müellif'in ifade ettiği üzere Hidaye'nin meselelerinin bir muhtasarıdır.

---

37 Debbağ-zâde'nin atıfta bulunduğu eserleri ayrı ayrı tanıtmak bir makalenin sınırlarını oldukça aşmaktadır. Burada sadece eser adı ve müellifinden kısaca bahsedilecektir.

38 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,* II, 1199.

6) *Hizânetü'l-fıkh*: Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (373-393/983-1003)'nin eseridir. Müellifin vefat tarihiyle ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur.[39].

7) *Kudûri:* Ebü'l-Hüseyn Ahmed b Ebî Bekr Muhammed b Ahmed el-Kudûrî (428/1037)'ye ait "Muhatasar-ı Kudûrî" adlı eserin meşhur adıdır.

8) *Bahru'r-râik*: Meşhur Hanefî âlimi Zeynüddin Zeynelâbidîn b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym el-Mısrî (970/1563)'nin kaleme aldığı "el-Bahru'r-Râik Şerh-u Kenzü'd-Dekaik" adlı eserdir.

9) *Nihâye*: Ekmelü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (786/1384)'nin "Hidâye" için yaptığı meşhur şerh, "en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye" adlı eserdir.

10) *Tenvîru'l-ebsâr*: Salih b. Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşi (1004/1595)'nin "Tenvîru'l-Ebsar ve Câmiu'l-Bihar" adlı eseridir.

11) *Kenz*: Abdullah b. Ahmed, Ebu'l-Berakât, en-Nesefi'nin (710/1310) telif ettiği eserdir.

12) *Münyetü'l-müftî*: Yûsuf b. Ebû Sa'id Ahmed es-Sicistânî (638/1240)'ye ait eser.

13) *Hâvî*: Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi (450/1058)'nin "el-Havi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni" adlı eseridir.

14) *Kâdıhân*: Fahrüddin Ebû'l-Mehasin Hasen b. Mansur (592/1196)'un "Fetevây-ı Kadıhan" adlı eseridir. "el-Hâniyye" diye de meşhur olmuştur.

15) *Hudûd-i Musannifek*: Musânnifek Alâu'd-dîn Alî b. Muhammed eş-Şâhrudî el-Bistâmî (875/1470)'nin "Kitâbü'l-Hudûd ve'l-Ahkâm" adlı eseridir.

16) *Sadru'ş-şerî'a*: Hanefî fakih Ubeydullah b. Mes'ûd Sadru'ş-şerî'a (747/1346)'nın kendi telif ettiği (et-Tenkîh) eserine yaptığı "et-Tavzîh" adlı şerhtir.

17) *Ahkâm-ı sığâr*: Osmanlı müelliflerinden Muhammed b. Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrûşenî (636/1239)'ye ait "Ahkâmu's-sığâr" adlı eserdir. İstanbul Millet Kütüphanesi 648, 649 ve 650 numaralarda kayıtlı yazma nüshaları mevcuttur. Eser İbahim Canan tarafından "İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler" adıyla Türkçeye çevrilmiştir. (Cihan Yay., İstanbul 1984).

18) *Tâtârhâniyye*: Feriduddin Âlim b. el-Alâ (.768/1384) adlı Hindistanlı Hanefî fıkıh âlimine aittir.

---

[39] Bkz. Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II, 490; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XVI, 323; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifîn,* XIII, 91.

19) *Lisânü'l-hukkâm*: İbn eş-Şıhna Ebû'l-Velîd Muhammed b. Muhammed el-Halebî (815/1412)'ye aittir. Eserin tam adı "Lisânü'l-Hukkâm fî Ma'rifeti'l-Ahkâm"dır. Yazma eser kütüphanelerinde bir çok nüshası mevcuttur.

20) *Enfe'u'l-vesâil*: Osmanlı müelliflerinden İbrahim b. İmadü'd-din Ebu'l-Hasan b. Ali b. Ahmed b. Abdü's-samed et-Tarsusi (758/1356)'nin "Enfa'ül-Vesail ilâ Tahriri'l-Mesail" adlı eseridir.

21) *İhtiyâr*: Hanefî fıkhının en meşhur müelliflerinden "Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud el-Mevsıli (683/1284)'nin "el-İhtiyar li-ta'lili'l-muhtar" adlı eseridir.

22) *Hulâsa*: Tahir b. Ahmed b. Abdü'r-Reşid el-Buharî (542/1147)'nin "Kitabu Hülasati'l-Fetâvâ" ya da "Hülasatü'l-Fetâvâ" adlı eseridir.

23) *Bezzâziyye*: Muhammed b. Muhammed el-Kerderî (827/1424)'nin "el-Câmiu'l-vecîz" ya da meşhur adıyla "el-Fetâva'l-Bezzâziyye" adlı eseridir. Fetevâ-yı Hindiyye ile birlikte basılmıştır.

24) *Hızânetü'l-müftîn*: Hicri sekizinci asır müelliflerinden Hüseyin b. Muhammed Semerkandî (veya es-Sem'ânî)'ye ait bir eserdir.

25) *Mebsût*: Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (483/1090)'nin meşhur eseri "el-Mebsût"tur.

26) *Câmi'u'r-rumûz*: Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî (962/1544)'ye aittir.

27) *Muhît-ı Radvâ*: Tespit edebildiğimiz kadarıyla Radıyyü'd-dîn Muhammed en-Neysâbûrî (571/1175)'ye ait "el-Muhît" adlı eserdir. Fetâvâ-i Hindiyye'de bu eserden çok nakil yapılmaktadır

28) *Kunye*: Necmü'd-dîn Ebû'r-Recâ Muhtar b. Mahmûd ez-Zâhidî (658/1260)'ye ait "Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Gunye" adlı eserdir.

29) *Kâriu'l-hidâye*: Sirâcüddin Ömer b. Ali (829/1420)'nin "Fetâvâ Kârii'l-Hidâye" adlı eseridir.

30) *Bedâyi'*: Alâuddin Ebu Bekr b. Mesud b. Ahmed Kâsânî (587/1191)'ye ait "Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâ'i'" adlı eserdir.

31) *Fusûleyn*: Bedreddin Mahmud b. İsrail İbn Kadı Simavna (823/1420)'nın Hanefî fıkhı ve muhâkeme usûlü ile ilgili kaleme aldığı meşhur eseri "Câmiu'l-Fusûleyn"dir.

32) *Minahu'l-ğaffâr*: Şemsü'd-dîn Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim et-Timurtâşî (1004/1595)'ye aittir.

33) *Ferâidü şerh-i Mültekâ*: İsmail b. Sinâneddin Sivâsî (1047/1637)'nin "el-Mültekâ" adlı esere yazmış olduğu şerhdir.

34) *el-Câmi'u's-sağîr fi'l-fıkh*: Ebû Abdulllâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804)'nin eseridir.

35) *'İmâdiye*: Ebu'l Feth Zeynuddîn Abdurrahim b. Ebûbekr b. İmâduddîn b. Ali el-înânî el-İmâdî (670/1271)'nin "Fusûlü'l-İmâdî" adlı eseridir.

36) *Fevâidü'z-zeyniyye li'bni Nüceym*: İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhim (970/1563)'in "el-Fevaidü`z-Zeyniyye fî Mezhebi'l-Hanefiyye" adlı eseridir.

37) *Füsûl-i Üstrûşenî*: Mecdü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Ustrûşenî (632/1234)'ye ait "Kitâbü'l-Fusûl " adlı eserdir.

38) *Nükâye*: Sadru'ş-Şerî'a es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Buhârî (747/1346)'ye ait "en-Nukâye Muhtasari'l-Vikâye" adlı eserdir.

39) *Velvâliciyye*: Ebu'l-Feth Zahirüddin Abdurreşid b. Ebî Hanife b. Abdurrezzak el-Velvâlici (540/1146)'nin eseridir

40) *Kuhistânî*: Şemsüddin Muhammed b. Hüsâmüddin el-Horasânî el-Kuhistânî (962/1555)'ye ait "Câmiu'r-Rumûz" adlı eserdir.

41) *Bidâye*: Alî b. Ebû Bekr b. Abdü'l-Celîl el-Merğînânî (593/1197)'ye ait "Bidâyetu'l-Mubtedî " adlı eserdir.

42) *Nütef*: Şerefü'd-dîn el-Kâsım b. el-Hüseyn ed-Demrâcî (801/1398)'ye ait "en-Nütefü fi'l-Fetâvâ" adlı eserdir.

43) *Tercîhu'l-beyyinât li-Ğânim el-Bağdâdi*: Haddizatında "Tercîhu'l-Beyyinât" adlı eser Hisâlî Abdurrahmân Çelebî b. Eyyûb Sârûhânî (1087/1676)'ye aittir. Gıyâsü'd-dîn Ebû Muhammed Ğânim b. Muhammed el-Bagdâdî (1030/1620) ise "Melce'u'l-Kudât 'inde Te'âruzi'l-Beyyinât" adlı eserin müellifidir. Debbağ-zâde eserinde ikincisini kullanmıştır.

44) *İs'âf*: Burhânü'd-dîn İbrâhîm b. Mûsâ et-Trablusî (922/1516)'ye ait "el-İs'af fî Ahkâmi'l-Evkaf" adlı eserdir.

45) *Hassâf*: Ebu Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybani el-Hassâf (261/874)'ın "Kitabu Edebi'l-Kâdî" adlı eseridir.

46) *Şerhu Siyeri'l-kebîr li-Serahsî*: Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (483/1090)'nin Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804)'ye ait "Siyer-i Kebîr" adlı esere yaptığı şerhtir.

47) *Feyz-ı Kerkî*: İbrahim b. Abdurrahman el-Kerki (922/1516)'nin "Feyzül-Mevle'l-Kerîm 'alâ 'Abdihî İbrâhîm fi'l-Fetâvâ" adlı eseridir.

48) *Zeyla'î*: Fahreddin Osman b. Ömer ez-Zeyla'î (743/1342)'nin "Tebyinü'l-Hakâik fî-Şerhi Kenzi'd-Dekâik" adlı eseridir.

49) *Şerhu'l-kudûrî li'z-Zâhidî*: Necmü'd-dîn Ebû'r-Recâ Muhtar b. Mahmûd ez-Zâhidî (658/1260)'nin "Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî" adlı eseridir.

50) *Cevâhiru Kirmânî*: Rükne'd-dîn Ebû Bekr Muhammed b. Abd er-Râşid el-Kirmânî (565/1169)'nin "Cevâhiru'l-Fetavâ" adlı eseridir.

51) *Islâh ve İzâh li'İbni Kemâl Paşa*: Kemâl Paşa-zâde Şemsü'd-dîn Ahmed b. Süleymân (940/1543)'a ait "el-İzâhu'l-Islah" adlı eserdir.

52) *Vecîz*: Radıyyüddin Muhammed b. Muhammed, es-Serahsî (544/1149)'ye ait "el-Vecîz fi'l-fetâvâ" adlı eserdir.

53) *Fethu'l-Kadîr*: Kemâleddîn İbn el-Hümâm es-Sîvâsî (861/1457)'nin meşhur Hidâye şerhi "Fethu'l-kadîr li'l-Âcizi'l-Fakir" adlı eseridir.

54) *Vâkı'ât-ı Hüsâmiyye*: Sadru'ş-Şehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdulazîz (536/1141)'in "Vâkı'âtü'l-Hüsâmiyye" adlı eseridir.

55) *Teshîl*: Bedreddin Mahmud b. İsrail İbn Kâdı Simavna (823/1420)'nın aynı adlı eseridir.

56) *Nehr*: İbnü's-Sâ'âtî Muzafferü'd-dîn Ahmed b. Alî el-Bağdâdî (694/1295)'nin "Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn ve Multekâ'n-Nehreyn" adlı eseridir.

57) *Muhtârât li-sâhibi'l-Hidâye*: Burhâneddîn Alî b. Ebû Bekr el-Merğinânî (593/1197)'ye ait "Muhtâratu Mecmû'i'n-Nevâzil" adlı eserdir.

58) *Ekmel 'ale'l-Hidâye*: Ekmelü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (786/1384)'ye ait "el-'İnâye fî Şerhi'l-Hidâye" adlı eserdir.

59) *Surratü'l-fetâvâ*: Sâdık Mehmed b. Alî es-Sâkızî (1099/1688)'ye ait bir fetvâ mecmuasıdır.

60) *Mu'înü'l-müftî*: Pîr Mehmed b. Abdullâh Üskûbî (1030/1620)'nin eseridir.

61) *Vecîzü'l-fetâvâ*: Bu esere bir iki yerde atıf yapılmış. "Vecîzü'l-fetâvâ" şeklinde bir esere kütüphanelerde rastlayamadım. Ancak bu eserin Radıyyüddin Muhammed b. Muhammed es-Serahsî (544/1149)'ye ait "el-Vecîz fi'l-fetâvâ" adlı eser olması kuvvetle muhtemeldir.

62) *Fetâvâ'l-Ankaravî*: Mehmed Emîn b. Hüseyin Ankaravî (1098/1687)'nin eseridir.

63) *Zübdetü'l-fetâvâ*: Pir Muhammed b. Yusuf el-Karamânî (866/1462)'ye aittir.

64) *Fetâvâ-yı Zahîriyye*: Ebu Bekir Zahirüddin Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî (619/1222)'nin eseridir.

65) *Mecme'u'l-fetâvâ*: Ebu's-Su'ûd Efendinin Fetvâ Kâtipliğini yapan (Molla Yegan) Veli b. Yusuf el-İskilibî' (998/1590)nin meşhur fetvâ mecmuasıdır.

66) *Hızânetü'l-fetâvâ*: Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Hanefî (522/1128)'nin fetva mecmuasıdır.

67) *Nakdü'l-fetâvâ*: Muhammed b. Hamza el-Alâî (?/?)'nin fetvâ mecmuasıdır.

68) *Bahru'l-fetâvâ*: Kâdî-zâde Mehmed Arîf b. Mehmed Erzurûmî (1173/1759)'ye aittir.

69) *Umdetü'l-fetâvâ*: Sadru'ş-Şehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî (536/1141)'ye ait eserdir.

70) *Fetâvâ-yı Adliyye*: Resûl b. Sâlih Aydınî (978/1570)'ye aittir.

71) *Fetâvâ li-Hayreddîn er-Ramlî*: Hayreddîn b. Ahmed el-Fârukî er-Remlî (1081/1671)'ye aittir.

72) *Fetâvâ el-müsemmâ bi-'akdi'n-nefîs* : "Fetâvâ İbn Abdi'l-'Âl" diye de bilinen Muhammed b. Abdü'l-'Âl el-Hanefî el-Mısrî Emînü'd-Dîn'e ait "el-Akdü'n-Nefis fî-mâ Yuhtâcu İleyhi li'l-Fetvâ ve't-Tedrîs" adlı eserdir.

Türkçe Muteber Fetva Kitapları (Mu'teberât-ı Fetâvâ-yı Türkiyye)

73) *Fetâvâ-yı Ali Efendi:* ***Şeyhülislâm*** Çatalcalı Ali Efendi (1103/1692)'nin fetvâlarını bir araya getiren "Fetâvâ-yı Ali Efendi Ma'an-Nukûl" adlı eserdir.

74) *Behcetü'l-Fetâvâ*: Yenişehirli Ebü'l-Fazl Abdullah (1156/1743)'a ait fetvâ mecmuasıdır.

75) *Fetâvâ-yı Feyziyye*: Seyyid Feyzullah Efendi (1115/1703)'nin eseridir.

76) *Netîcetü'l-Fetâvâ*: Dürrî-zâde Seyyîd Mehmed Ârif Efendî (1225/1810)'ye aittir.

77) *Fetâvâ-yı Atâiyye*: Şeyhülislam Muhammed Ataullah Efendi (1236/1821)'nin fetva mecmuasıdır.

78) *Fetâvâ-yı Ebi's-Suud*: Şeyhulislam Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmadî İskilibî (982/1574)'nin eseridir.

79) *Fetâvâ-yı Zekeriyya Efendi*: Şeyhülislâm Yahyâ b. Zekerîyâ b. Bayram (1053/1644)'a ait "Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi" adlı eserdir.

80) *Kanunnâme*: "Kânunnâme-i cedîd ma'a'l-fetâvâ" adlı eserdir.

Lügatler (Kütübü'l-luğa)

81) *Kâmûs*: Mütercim Asım Efendi (1235/1820)'nin Mecdü'd-dîn Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (817/1415)'ye ait "el-Kâmûsu'l-Muhît ve'l-Kâbûsû'l-Vasît " adlı esere yaptığı meşhur tercümedir.

82) *Ahterî*: Muslihu'd-dîn Mustafâ b. Şemsü'd-dîn Karahisârî (968/1560)'ye ait "Ahterî-i Kebîr" adlı eserdir.

83) *Vankulî*: Vankulî, Mehmed b. Mustafa el-Vânî (1000/1591)'ye "Tercemetü's-Sıhahi'l-Luğa li'l-Cevherî" adlı eserdir.

84) *Ta'rîfât li's-Seyyid eş-Şerîf*: es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (816/1413)'ye ait "Ta'rifâtü's-Seyyidî" adlı eserdir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sadece hukuk tarihinin değil aynı zamanda iktisat, siyaset, sosyal tarih, şehircilik... gibi birçok alan için de kaynak niteliği taşıyan şer'iye sicilleri son zamanlarda bir çok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Şer'iye sicilleri, mahkemelerde verilen kararların kaydedildiği ve fıkhın tarihteki uygulama boyutunu önümüze koyan yegane kaynaklardır. Bu kaynaklardaki metinler gelişi güzel kaleme alınmamış; bilakis belli bir üslup takip edilerek inşâ edilmiştir. Zamanla mahkemeye intikal eden herhangi bir konu hakkında kâdının hükmünün nasıl ve hangi üslupla yazıya geçirileceğine dair örnekleri ihtiva eden eserler ortaya çıkmış ve kâtipler sicil defterlerini bu örneklere uygun bir şekilde kaleme almışlardır. İşte bu üslubu muhtevi eserlerin genel adına "sakk" veya "sükûk" mecmuâları denir. Osmanlı zamanında tecrübeli kâdılar tarafından bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerden biri de Debbağ-zâde Nu'mân Efendi'nin "Tuhfetü's-Sükûk" adlı eseridir. Fıkıh kitaplarının sistematiğine uygun bir şekilde tasnif edilmiş olan eser aynı zamanda "şer'iye sicillerini okumaya giriş" sadedindedir.

KAYNAKÇA

Ahmed-i Dâî, *Teressül***,** Yazma, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Murâdiye, nr. 1856/3, vr. 113b-121b.

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iye Sicilleri***,** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Asım Efendi (1235/1819), *Kâmus Tercemesi,* İstanbul 1304.

Atar, Fahrettin, "Muhâlea", *DİA,* XXX, İstanbul 2004.

Balıkesir Şer'iye Sicilleri (BŞS), 753 nolu defter.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu,* Bilmen Yay., İstanbul ty.,

Debbâğ-Zâde Nu'mân Efendi, Tuhfetü's-Sükûk, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1832 ve İstanbul 1843.

Ergüney, Hilmi, "Sak", *Türk Hukukunda Lügat ve Istılahlar,* Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.

Gazâlî, Ebû Muhammed, *el-Vecîz fi fıkhi'ş-Şâfi'î,* Mısır 1318.

Hâcib-Zâde, Mehmed b. Mustafâ İstânbûlî (1100/1689), *Bidâ'atü'l-Hükkâm fî-İhkâmi'l-Ahkâm,* yy:yazma, 1092/1680, vr. 9b, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi (İnternet erişimi: yazmalar.gov.tr, Arşiv no: 05 Ba 1666, 11. çekim).

Haksever, Halil İbrahim; "Ahmed-i Dâî'nin Teressülü", *Turkish Studies,* Vol. 6/1, Winter 2011.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (711/1311)., *Lisânu'l-'Arab,* Haz. Yusuf Hayyât, Nedim Mar'âşlî, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1389/1970.

İbn Nedim, Muhammed b. İshak Ebu'l-Ferec (385/995), *el-Fihrist,* Dâru'l-Ma'rife yay., Beyrut 1978.

İlmiyye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar, Meşihat-i Celile-i İslamiyye, İstanbul 1334/1916.

İsmâil Paşa, el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn,* Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1955.

Kallek, Cengiz, "Sak", *DİA,* Cilt: XXXV, İstanbul 2008.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfu'z-zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn,* İstanbul 1360/1941.

Kaya, Süleyman, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuâları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 5, İstanbul 2005.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu'l-müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye,* Dımeşk 1957.

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye,* thk. Abdullah el-Hâlidî, Dâru'l-erkam yay., Beyrut ty.

el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbu'l-vülât ve kitâbu'l-kudât,* ed. Rhuvon Guest, Brill yay., Londra 1912.

Kütahya Şer'iye Sicilleri (KŞS), 1 nolu defter.

Manisa Şer'iye Sicilleri (MŞS), 53 ve 61 nolu defterler.

Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî,* Yay.Haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

Mehmed Tahir, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri***,** İstanbul 1333.

Öğüt, Salim, "Edebü'l-kâdî", *DİA*, Cilt: X, İstanbul 1994.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü***,** İstanbul 1993.

Pîr Mehmed b. Mûsâ, *Bidâ'atü'l-Kâdî li-İhtiyâcihî ileyhi fi'l-Müstakbeli ve'l-Mâzî,* Yazma: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. 2666.

Sadru'ş-Şehîd, Hüsâmü'd-dîn Ömer b. Abdi'l-azîz (536/1141), *Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyi Hilal es-Serhan, Matbaatü'l-irşâd, Bağdad 1977.

Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3360.

es-Semerkandî, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed, *Kitabü'ş-Şurût ve Ulûmi's-Sukûk,* thk. Ahmed Cabir Bedran, Merkezü'd-Dirasati'l-Fıkhiyye ve'l-İktisadiyye, Kahire 2006/1427.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS),* Cilt: I/3, Leiden: E. J. Brill.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlü'd-dîn, *Hüsnü'l-Muhâdara fî-Târîhi Mısr ve'l-Kâhira,* thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabî yay., Mısır 1967.

eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Umm,* Bulak 1321.

Uğur, Yunus, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* Cilt 1, Sayı: 1, İstanbul 2003.

Uzun, Mustafa, "Münşeât", *DİA,* XXXII, İstanbul 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı***,** TTK yay., Ankara 1965.

ez-Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

ez-Zeyla'î, Ebû Muhamed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed (762/1360) *Tebyînü'l-Hakâik*, Bulak 1315.